

SZEMLE

Balázs Eszter, Az intellektualitás vezérei, Víták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914, Budapest, Napvilág Kiadó, 2009, 364 p.

„A Nyugat előkelő folyóirat (...) csupa differenciált koponya ontja beléje a tudományt, poézist, kultúrát”, idézi Balázs Eszter Zigány Árpád egy *Renaissance*-beli, a *Nyugattal* szemben megfogalmazódó, azt immár túlságosan is „intellektuáliskodónak” tartó kritikáját (236.). De vannak-e vajon az intellektualitásnak vezérei? Hiszen a *Nyugat* (s ezen belül különösen Ignotus) mindig határozottan tagadta, hogy ilyen szerepre törnének, sőt, az írói függetlenség lényegéhez tartozónak érezte, hogy az író (értelmiségit?) valójában nem lehet, nem lehetne uralni. Ha ugyanis irányítani lehet, az az írói munkájának rovására fog menni. A *Nyugat* ellenzői azonban kezdettől meg voltak győződve arról, s támadásaik élességét is jórészt ez az időnként az összeesküvés-elméletekig elmenő meggyőződés magyarázta, hogy a „nyugatosok” táborba szerveződő, tudatos vezetés alatt álló, egységes, veszedelmes hadsereg, amely ellen minden erővel védekezni és küzdeni kell. Érthetetlennek tűnhet, hogy miért tulajdonítottak ekkora jelentőséget egy (különösen eleinte) mindössze pár száz előfizetővel rendelkező, és nem is a széles tömegekhez szóló, néhány „differenciált koponya” alkotói és publikációs fórumául szolgáló kulturális lapnak, s Balázs Eszter könyve lényegében épp erre a különös ellentmondásra keres választ. Nézőpontja azonban eltér a hagyományosan irodalomközpon-tú vizsgálatoktól: a Nyugat körüli vitákat

a hazai értelmiség-történet dokumentumaiként elemzi.

Előjáróban fontosnak tartom kijelenteni, hogy véleményem szerint a Balázs Eszter által felvállalt feladat roppant nagy jelentőségű, s a korszakra vonatkozó (akár irodalomtörténeti jellegű) kutatásokban sokkal nagyobb hangsúlyt kellene kapnia, sokkal szisztematikusabban, mint ahogy az az eddigi szakirodalomra jellemző volt. Ha a továbbiakban esetleg számomra hiányérzetet okozó problémákat jelzek vagy kritikát fogalmazok is meg, az nem befolyásolja, hogy magát a vállalkozást nagyszerűnek gondolom, s hogy ezt a feladatot ebben a formában és terjedelemben valóban csak megkezdeni lehetett.

Olvasóként úgy érzem, több okból is némileg félrevezető értelmiség-történet-írásról beszélni e kötet esetében. Egyrészt azért, mert túl megnyugtatónak tűnik ez a diszciplínához sorolás: elfedi, hogy a könyv témája, témái jóval érdekesebbek és közérdekűbbek, máig ható dilemmák és társadalmi problémák kezdőpont-jait érintik, távolról sem valami százéves, poros társadalomtörténeti részterület filológus szorgalommal elvégzett bővítéséről van szó. Másrészt azért, mert Balázs Eszter könyve ennél jóval többet vállal – ugyanakkor bizonyos értelemben kevesebbet tesz. Többet vállal, hiszen széles körképet rajzol egy rövid időszak szinte valamennyi fontos közéle-ti vitakérdéséről (még ha így természetesen ezek bemutatása időnként szükségképpen felsorolásszerűen rövid is), ugyanakkor kevesebbet is kapunk, hiszen szisztematikus, az alkalmazott fogalmak tisztázását, esetleg szakirodalmi kontextualizálását is el-

végző történeti (vagy akár társadalomelméleti) leírást hiába keresünk.

A bevezetőben azt olvashatjuk, hogy az identitások, önreprezentációk kapnak főszerepet az értelmiségi szerepértelmezések számbavétele során (legyenek ezek explicit önleírások vagy vitaszituációkból utólag kikövetkeztethető implicit meggyőződések), s valóban rengeteg éles szemmel kiválasztott, a téma szempontjából informatív idézet segít elgondolni, hogyan is értelmeződhetett a korban a – mondjuk most így – értelmiségi szerep. A könyv nagyon erőteljesen induktív módszerrel dolgozik tehát, ami fontos jelenségeket segít meglátni, s számos esetben egyszerűsített nehezen cáfolható érvként is szolgál, ám megvannak a hátulütői is. Egyrészt (ahogy a szerző ki is emeli) nagyon erőteljesen behatárolt a feldolgozott szövegek köre, ami persze csak akkor baj, ha úgy gondoljuk, hogy következetes induktív módszerrel elérhetjük, hogy „az anyag maga” értelmezze önmagát. Másrészt (és ez talán problematikusabb) nem egyértelmű, miféle értelmiségkép-ből, illetve új értelmiség-képből indulunk ki, mit keresünk lényegében e szövegekben (ami egyébként bizonyos fokig érvényteleníti is a kísérlet induktív jellegét).

E két momentumból következik az is, hogy a könyv szerkezete kicsit emlékeztet az olyan dolgozatokra, melyekben a szükségszerűen beiktatott elméleti bevezető igazából nem túlzottan kötődik az öt követő „érdemi részhez”, holott úgy érzem, a szerző célja nem ez volt, és a téma mintha épp azért vált volna érdekessé számára, mert a (fogalmi–elméleti) tétet és a lezáratlanságot érezte benne. A könyv „elméleti bevezető”-szerű elején találunk egy meglehetősen rövid részt, melyet három fejezet alkot, összesen tízoldalmi terjedelemben. Itt olvashatunk arról, miféle értelmiségfogalmakat és milyen kontextusokat tart relevánsnak a szerző. Az ’intellektuel’ kifejezés franciából való átvétele kapcsán Balázs Eszter felveti, hogy vizsgálni kellene, vajon a fogalom tartalmát is átvették-e Magyarországon, s hogy az értelmiségen belüli törés nálunk is a Dreyfus-per mentén jön-e létre, illetve egyáltalán fontos szerepet játszik-e a per a hazai új értelmiségi szerepminta és magatar-

tás létrejöttében. Bár ennél bővebben kifejtve nincsen, úgy tűnik, hogy e minta lényegében az értelmiség konkrét politikai ügyekben való, „az igazság és a ráció nevében” történő fellépését jelentené (vö. 22.). Az gyorsan kiderül, hogy ez a megközelítés magyar kontextusban nem igazán releváns, de az ’új értelmiségi minta’ kifejezés végigvonul a kötetben – kérdés azonban, mit értsünk alatta. Van, ahol úgy tűnik, pusztán az értelmiség szellemi-intézményi autonómiára való törekvését jelenti a hatalommal szemben (pl. 25.), s ez fontos elemnek látszik, ám mintha elsikkadna annak a kísérletnek a során, hogy megpróbáljuk azonosítani a szóba jöhető korabeli európai értelmiség-mintákat a hazai közegben, szembeállítva ezekkel a régió 19. századi értelmiségi szerepmintájának tekintett „nemzetépítői” hivatást.

Itt nincs mód kifejtteni, miért elnagyolt és általánosító ezt az egy szerepmintát feltételezni a teljes 19. századra nézve (szerencsére mára bőséges szakirodalom foglalkozik ezekkel a kérdésekkel). Ennél problematikusabb számomra, hogy az értelmiség-történeti megközelítés furcsa módon nem számol néhány olyan tényezővel, amelyek pedig segíthetnék a problémakör tagolását és értelmezését a centrum–periféria modell nem túl szerencsés bevonása nélkül is. Más tudományterületről érkező az olvasónak más (bár talán nem releváns) elvárásai lehetnek – számomra például furcsa hiány, hogy az értelmiségi *tevékenység* jellegére és e tevékenység szimbolikus és reális *helyeire* nézve egyáltalán nem vetődik fel például a társadalmi nyilvánosság fogalma. Holott az, ami itt új értelmiségi szerepmintaként fogalmazódik meg (autonómatörekvés plusz ugyanakkor konkrét politikai ügyekkel kapcsolatos kritikus állásfoglalás), roppantul emlékeztet a habermasi klasszikus polgári nyilvánosság meghatározására (ami, ugye, ekkoriban azért már nem annyira új). Még plauzibilisebb lehet a társadalmi nyilvánosság fogalma, ha a Habermast kritizáló szakirodalom egy jelentős szegmensét is bevonjuk a gondolkodásba, mindenekelőtt a modernitást alternatív, párhuzamos nyilvánosság-terekként elgondoló (s így az emancipációs, illetve asszimilációs tematikát is bevonó) szá-

lat, vagy a (modern) társadalmi nyilvánosság mediális sajátosságainak fontos szerepét hangsúlyozó tanulmányokat (pl. Benedict Anderson, Charles Taylor). Ebből következik, hogy a társadalmi modernség médiatörténeti aspektusainak figyelembevétele is hasznos lehetne, már csak azért is, mert Balázs Eszter „médiamunkások” önmegnyilatkozásait veszi figyelembe elsősorban, folyóiratokat vizsgál, és a sajtó szerepének, illetve a zsurnalizmus megítélésének megfigyelése során tesz fontos megállapításokat. Úgy érzem, hogy e kontextusok legalább részleges bevonásával (anélkül, hogy lexikonná próbálnánk duzzasztani a karcsú kötetet) választ kaphatnánk a könyv olvasása során felvetődő kérdések némelyikére. Miért lehetett például az értelmiségi szerep szempontjából vízváltató a Dreyfus-ügy? Mit jelentett ez a „modernség” megítélésére nézve? Mi felelhet meg nálunk (ha ez fontos) a Dreyfus-ügy összetett problémakörének? Az esetleges megfelelések felől vizsgálva nem találunk-e mégis rokon vonásokat? Szerencsés-e egyáltalán azt feltételezni, hogy a bipoláris értelmiségi tér (benne egyik oldalon az új értelmiségi szereppel) „francia import” a kontinens többi országában, és nem jobb-e esetleg úgy megközelíteni a kérdést, mint a társadalmi modernizálódás egy általános, mindenütt létrejövő jellemvonását? Mi alapján beszélünk értelmiségről: foglalkozás? Autonóm megfigyelői pozíció? Kritikus fellépés? Elválnak-e egyáltalán például a „kritikus fellépés” mentén egyértelműen a modern és konzervatív álláspontok egymástól a magyar századfordulón? Miért az autonómia (művészi vagy tudományos autonómia) a legfontosabb ütközőpont a két oldal között? Miért lesz ez erkölcsi kérdés *mindkét* oldal számára? Miért nem *egyformán* lesz erkölcsi kérdés? Sok kérdést sorolhatnék még (ami azt mutatja, mennyire termékeny szempontokat kínál fel a könyv), de szeretnék inkább még egy szakirodalommal kapcsolatos dilemmát felvetni.

Az értelmiséggel kapcsolatosan Bourdieu neve merül fel egyedül lehetséges elméleti kontextusként. Ez kézenfekvő (bár nem egyetlen lehetséges) választás, ám úgy érzem, Balázs Eszter nem használja ki a Bourdieu társadalom-

modellje nyújtotta lehetőségeket tárgya szempontjából. Felidézi, hogy a 20. századi értelmiségiek Bourdieu szerint „történetileg a kultúra (művészet)/tudomány szabadsága és a hatalom szembeállításán keresztül ragadhatók meg”, s így mintegy „kétdimenziósak”, s hogy ez a megfogalmazás a Nyugat szerzőire nagyon illik (24.), ám tovább nem követi Bourdieu gondolatmenetét. *Le champ intellectuel: un monde à part* című rövid tanulmányában Bourdieu például azt írja, hogy az értelmiség (szimbolikus) hatalmának forrása – s egyszersmind a velük szembeni gyakori társadalmi elutasítás oka –, hogy képesek láthatóvá, elhihetővé és érzékelhetővé tenni, mintegy objektívnálni olyan többé-kevésbé zavaros, megfogalmazhatatlannak tűnő tapasztalatokat, melyek a természeti, illetve társadalmi világra vonatkoznak, s így lényegében ők teszik (társadalmilag) létezővé e világokat. (Bourdieu, *Le champ intellectuel: un monde à part = Choses dites*, Paris, Editions de Minuit, 1987, 174.) Az ellenzók szemében ez pedig arroganciának tűnik, olyan hangnak, mely furán és idegenül beszél a világról valamiféle időtlen és általános jelleggel. Ám épp ez az általánosságok megragadását, egyetemes értékek megragadásának képességét biztosító megfigyelői pozíció lesz az, amely egyfelől lehetőséget biztosít az értelmiségnek a politika mezején való megszólalásra, ugyanakkor a politikán belüli autonómiára, másfelől az államérdekek ellenében is visszacsempészi az igazság és az igazságosság fogalmainak redukálhatatlanságát a politikába, miközben eme értékek öröjeként függetlenséget követel magának a politika és a gazdasági élet követelményeitől. Ez a helyzet és pozíció az, ami Bourdieu szerint Franciaországban a Dreyfus-perben, pontosabban Zola *J'accuse* című cikkében nyilvánul meg először a maga teljességében.

A gondolatmenet egészét felidézve már talvolról sem tűnik olyan idegennek a párhuzam a korabeli magyar viszonyokkal, mint amilyenek Balázs Eszter bevezetője alapján látszott. Mindenekelőtt Ignóus kritikafelfogását (mely szerint a szerző saját képét adja a világról, s megítélésének nem az a kritériuma, hogy „helyesen” ábrázol-e, mivel számtalan egyedi leírás

lehetséges, pusztán az, hogy „jól megcsinálja-e”, amit szeretne) vagy Schöppflin szociológiától megérintett irodalomfelfogását (mely szerint minden társadalmi csoport, legyen az akár a legalacsonyabb, legkisebb vagy legheterogénebb is, hírt hoz egy olyan világról, melyhez másként nem férhetnénk hozzá, nem láthatnánk meg, így minden hang egyformán jogosult és üdvözlendő) helyezi új összefüggésrendszerbe. De például majd Babits hagyományfogalma és az „örök kortársakhoz” való visszatérése is a bourdieu-i értelmiségfogalom univerzalitás-igényével látszik rokonnak lenni. Általában véve minden olyan autonómiatörekvés a *Nyugat* körül, mely a(z adott esetben a politikai hatalom által meghatározott módon nemzeti) partikularitás elé a művészet és/vagy az általános emberi értékek univerzalitását helyezi, jól illeszkedik ebbe a képbe. Ahogyan szintén jól illeszkedik e képbe a konzervatív (vagy éppígy később a *Nyugat* leváltására törő progresszív) oldalnak a *Nyugat* „vezérszerepre törését”, „arroganciáját”, túlzott intellektualizmusát, hontalanságát, magyartalanságát, érthetlenségét, „erkölcstelenségét” kifogásoló támadása is. Végezetül pedig a nem partikuláris igazság nevében való megszólalás, mely a politikától és a gazdaságtól való függetlenséget követel és feltételez, szintén jellemző lesz a Nyugat vitaszövegeire (egyébként egy sajátos csavarral majd a konzervatív irodalom közéleti megszólalásaira is az I. világháború után).

További érdekes szempontokat adhatnak az autonómia–heteronómia probléma alaposabb megfigyelése. Bourdieu az értelmiségi mezőt úgy írja le, mint amely hatalmát a kulturális tőke birtoklásának privilégiumából nyeri, e hatalma azonban viszonylagos: a politikai, illetve gazdasági hatalommal bírókkal való kapcsolataiban a másik a domináns fél, ebből adódik az értelmiségi mező kiszolgáltatottsága és konkrét gyakorlatainak ellentmondásossága. A tőkeviszonyok gyümölcsöző elrendezésének kísérlete folyamatosan jellemezte a *Nyugatot*, s a gazdasági hatalommal általában tudott is együttműködést kialakítani. A politikai hatalommal kapcsolatban azonban ez nem sikerülhetett (a politikai hatalom ugyanis Magyarországon ebben az időben nem biztosított önmagán belül teret

az értelmiség kritikus hangjának), s jórészt ez lehet az oka annak, hogy a társadalmi modernizáció, melynek feladatát az (új) értelmiség vállalta fel, legfeljebb fél sikert, ingatag eredményeket hozott létre (ami egyszersmind a hazai értelmiség 20. századi kiszolgáltatottságát is új módon teszi értelmezhetővé).

Mindezzel együtt hosszan lehetne sorolni azokat a fontos megállapításokat és érdekes, további kutatásra ösztönző szempontokat, melyeket a kötetben találunk – még akkor is, ha néhány megállapítással esetleg nem értünk is egyet. Ez utóbbiak előszámlálása helyett azonban inkább azt emelném ki, ahogyan a korabeli források szoros olvasása fokozatos tendenciákat rajzol ki például az antiszemitizmus átalakulásával kapcsolatosan. A Nyugat által a konzervatív oldal legpárbeszédképesebb képviselőjeként tartott Horváth János publicisztikáját elemezve láthatóvá válik például, hogyan kerül logikailag (és filológiailag) egymás közvetlen közelébe a zszurnalizmus és a zsidóság, vagy a zsidóság és a nők, sőt, a könyvből kiderül, hogy tulajdonképpen a jóval későbbi mélymagyar/hígmagyar disszimilatív különbségtételének is itt, Horváthnál találjuk a közvetlen előfutárát. Balázs Eszter gondolatmenete alapján az is világossá válik, hogyan, milyen logika alapján lehetett az antiszemitizmus (és a mizogínia) a „jogos önvédelem” megengedett diskurzusa, s hogy valóban az átrendeződő mezők megingatta hatalmi viszonyok megőrzéséről volt szó elsősorban. Talán a legérdekesebb pedig az, ahogyan Horváth szövegeiben megjelenik az az engedmény, mely azóta is alapeleme a hasonló antimodern, hatalomstruktúrákat konzerválni próbáló ideológiáknak: az „idegenek” természetesen joga van létezni köztünk, amíg „nem látszik”. Mindenekelőtt a nyelvben nem szabad látszaniuk: amennyiben nyelvükön idegenszerűség érződik, ne legyenek részei az írott nyilvánosságnak. Balázs Eszter már nem beszél róla (hiszen választott időszakán jócskán túlrá esik), hogy ennek a fajta asszimilációs (pontosabban egyre inkább disszimilációs) elképzelésnek logikus, mintegy fokozati következménye lesz a társadalmi nyilvánosság tereitől való megfosztás, majd általában a nyilvános terek-

ből való kiűzés, végül azután az élettől való megfosztás is. Az új értelmiség reflexív-megfigyelői pozíciójából nézve az ehhez hasonló tendenciák – lehetőségként, nem szükségszerűségként – láthatóvá válnak: láthatóvá, és (talán) megállíthatóvá. Bár a Nyugatban később, a háború-ankét vagy az írástudók árulása-vitaként ismert szövegek esetén sem alakul ki egységes álláspont abból a szempontból, hogy e tendenciák megállíthatók-e, és hogy az írástudóknak (értelmiségieknek) a feladata és felelőssége-e ezeket megállítani, a modern értelmiségi szerep része, hogy legalábbis számot vet ezzel a kérdéssel. Balázs Eszter könyve fontos emlékeztető ebből a szempontból is.

RÁKAI ORSOLYA

Takács Róbert, Politikai újságírás a Kádár-korban, Budapest, Napvilág–Politikatörténeti Intézet, 2012, 376 p.

A Kádár-korszak kultúrájával, kultúrpolitikájával, politikatörténetével kapcsolatban mostanra számos kitűnő monográfia és dokumentum-összeállítás áll a kutatók rendelkezésére. Takács Róbert munkája egy különösen érdekfeszítő kérdéssel: a korszak sajtója és tájékoztatáspolitikája közötti összefüggésekkel foglalkozik. Könyve nem kizárólag a szűkebben vett „politikai újságírás” történetét dolgozza fel, monográfiája a nyomtatott sajtó teljes működéséről és annak politikai kontextusairól is átfogó képet ad. Szempont-, illetve adatgazdagságát nem lehet egy rövid ismertetés keretében bemutatni, ezért az alábbiakban néhány átfogóbb, illetve a nem sajtótörténész olvasó számára is izgalmas kérdéskörre szeretnék utalni. A könyv részletes képet nyújt arról az érdekes ellentmondásról, hogy miközben a pártvezetés a sajtót és a tájékoztatást propagandaeszköznek tartotta, a nyomtatott sajtó – a politikai napilapokat, hetilapokat nem számítva – nem volt oly nagymértékben átpolitizálva, mint más, ugyancsak a szovjet tömbhöz tartozó országok esetében. Ennek oka a „differenciált közléspolitikai” volt (a jól ismert tiltás, türés, támogatás alapelve), valamint az is, hogy a tájékoztatáspolitikai abban is differenciált, hogy egyes lapokat milyen

társadalmi rétegek, milyen szakmai körök és (főleg) mennyien olvasnak. Az irodalomtörténeszeket közelebről is érdekelhetik a „cenzúra” működését bemutató fejezetek, melyek alapján kiderül, hogy a sajtópolitika milyen tudatosan és aprólékos figyelemmel hozta létre azt a szisztémát, melyben a szerkesztői felelősség megosztásával, az öncenzúrára való készítéssel, a rendszer elveinek és tabuinak habitussá tételével sikerült elérni azt, hogy Magyarországon nem működött cenzúrahivatal, mert nem is volt szükség rá, amit természetesen a politikai vezetés a saját liberalizmusának jeleként ünnepelet.

A könyv hosszan tárgyalja a korabeli „belpolitikai újságírás” jellegét, kérdéseit, ellentmondásait. Itt jól látható, hogy a kádári rendszer sajátosságai mintegy rendszerszinten is meghatározták a tájékoztatást, nem csak kívánalmak, normák, utasítások formájában. Mint hogy a pártvezetésen belüli frakciók léte, azok vitái és belső harcai teljes mértékben tabusítva voltak, a magyar sajtó nem foglalkozhatott a „polgári” belpolitikai újságírás kedvenc témájával: a rivális politikai erők, alapvetően a pártok szereplőinek és törekvéseinek elemzésével. Ez a körülmény nem csak a fontos hírek eltitkolása miatt volt baj, hanem egyenes következményként a belpolitikai újságírást egyhangúvá, szürkévé, lagymataggá tette. A belpolitikai híradások ezért gyakran csip-csup ügyekkel, periférikus problémákkal foglalkoztak. Ilyen volt a szolgáltatások gyengesége („udvariatlan eladók”), az ellátási nehézségek („nincs elég sör”), a munkahelyi sérelmek-visszásságok és hasonlók. Takács felhívja a figyelmet arra is, hogy élelmes újságírók úgy próbálták a (belpolitikai) hírhedséget kielégíteni, hogy visszavonult, többé-kevésbé már a történelmi múlt részévé vált politikai szereplőkkel készítettek interjúkat, portrékat, visszaemlékező anyagokat. A ma már (főleg a fiatalok körében) eléggé elterjedt hiedelemmel ellentétben a Kádár-korszakban egyébként lehetett – persze körültekintéssel és a játékszabályok betartásával – a társadalmi problémákról, a közélet ellentmondásairól is cikket írni, sőt, a hatalom olykor egyenesen elvárta az ilyesmit, de a „konstruktív kritika” jegyében.